

MEDICINSKI ELEMENTI U ŽUPNOJ CRKVI SVETOG JURJA U LOVRANU

MEDICAL ELEMENTS IN THE PARISH CHURCH OF SAINT GEORGE IN LOVRAN (CROATIA)

Igor Eterović*, Robert Doričić**

SUMMARY

For some reason, the sacral heritage of Lovran and its surroundings has escaped the eye of medical historians, until now. Seeing that the Parish Church of St George in Lovran holds a central position in this heritage, the authors provide an analysis of medical elements in the church.

The analysis has focused on three aspects. The first aspect are medical elements, especially the anthropological features of characters depicted on the frescoes, which belong to the earliest and most representative of the whole region. The second are Glagolitic inscriptions relevant for the history of medicine and health culture. The third is the iconography of patron saints against a variety of diseases (featured on paintings, altars or sculptures), paying particular attention to relevant medical imagery of St George as the church's patron saint.

Relying on a well-developed method for analysing medical elements in the sacral heritage of Croatia and abroad, the authors seek to fill the gaps in this medical historical mosaic by investigating the parish church of Lovran.

Key words: *history of medicine and religion, sacral heritage, Croatia, Lovran, Parish Church of St George*

* Igor Eterović, doktorand, Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini, Braće Branchetta 20, HR - 51000 Rijeka, e-pošta: igor.eterovic@gmail.com

** Robert Doričić, mag. admin. sanit., Katedra Čakavskog sabora Lovran, Žrtava fašizma 15/B, HR-51415 Lovran, e-pošta: r.doricic@gmail.com.

UVOD

Lovran je stari povijesni grad koji se smjestio iznad male prirodne morske uvale koja je služila kao zaklon brodicama, na povišenu platou, ispod strmih padina planine Učke. To staro utvrđeno naselje na Liburniji¹ razvijeno je u srednjem vijeku kao istaknuta hrvatska općina.² U Lovranu se i danas vide jasni tragovi srednjovjekovnog naselja, jedinog komunskog središta liburnijskih općina, koje je smješteno na samome moru. Gradski zidovi i obrambene kule stoljećima su branile zgusnutu urbanu cjelinu grada Lovrana. Uski gradski ulazi uvodili su putnike u mrežu uskih ulica nepravilna tijeka, kojima se stizalo na središnji trg koji je glavni gradski prostor Lovrana, a na njemu se nalaze i najstariji sačuvani spomenici iz XII./XIII. stoljeća (dijelovi gradske fortifikacije, zvonik i temelji svetišta župne crkve Svetog Jurja).³ Pučku arhitekturu obilježavaju vanjska stubišta, natkriveni svodovi, prolazi ispod kuća i mala obzidana dvorišta. Pročelja kuća nižu se, u skladno povezanoj asimetriji gradskoga trga, uz objekte javne namjene: srednjovjekovnu gradsku kulu, zvonik i pročelje župne crkve Sv. Jurja.⁴

Svojom kulturno-povijesnom ostavštinom Lovran nudi iznimnu građu različitim profilima istraživača, a posebnu pažnju plijene sakralna⁵, povijesnoumjetnička⁶ i glagoljaška⁷ dimenzija te ostavštine. Sve te dimenzije

¹ Liburnija je "povijesno-zemljopisni naziv za sjeveroistočni dio Istre između masiva Učke i mora od Preluke do Plomina, tj. uski obalni pojas s brdovitim zaledem, koji obuhvaća upravna područja gradova Opatija i Kastva te Lovran i Mošćenička Draga." (Robert Matijašić, „Liburnija“, u: Miroslav Bertoša – Robert Matijašić (ur.), *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., str. 441.)

² Usp. Andrija Mohorovičić, "Stari gradovi: kulturnopovijesni fenomen liburnijske obale", u: Vanda Ekl (ur.), *Liburnijske teme*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Opatija – Turistički savez Općine, Opatija, 1974., str. 85.

³ Usp. Vesna Bauer-Munić, *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća*, Alfa, Zagreb, 2005., str. 117–118.

⁴ Usp. Branko Fučić, "Lovran", u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1995., sv. 1. (A–Nove), str. 521. i Branko Fučić, "Lovran", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1964., sv. 3. (Inj–Porte), str. 342.

⁵ Pregled i kraću analizu sakralnih objekata na području Lovranštine v. u: V. Bauer-Munić, *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća*, str. 120–135.

⁶ Vrijedne osvrtne na lovransku povijesnoumjetničku baštinu, prije svega onu slikarsku i graditeljsku, v. u: Vanda Ekl, "Spomenici srednjovjekovnog kiparstva i slikarstva na tlu Liburnije", u: Vanda Ekl (ur.), *Liburnijske teme*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Opatija – Turistički savez Općine, Opatija, 1974., str. 137–140; Vanda Ekl, "Iz lovranskog srednjovjekovlja", u: Vanda Ekl (ur.), *Liburnijske teme*, sv. 6., Katedra Čakavskog sabora Opatija – Turističko društvo Lovran, Opatija, 1987., str. 191.–201.; B. Fučić, "Lovran", u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, str. 521.

⁷ Pregled lovranske glagoljaške baštine v. u: Ivana Sanković, "Lovranska glagolitica i dosadašnja istraženost", u: Igor Eterović (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2010., str. 281–300.

slijevaju se i stapaju u najreprezentativnijem spomeniku Lovrana, župnoj crkvi Sv. Jurja. Bilo je upravo prirodno da to središnje sakralno stjecište žitelja Lovrana i Lovranštine postane ujedno i glavno žarište likovnog izraza, ali i glagoljaštva. Tako je župna crkva Sv. Jurja danas trajni svjedok reprezentativnog freskoslikarstva od širega regionalnog značenja i vrijednosti s jedne strane, ali i glagoljske pismenosti u obliku grafita urezanih u njezine zidove značajne starine s druge strane. Upravo u tim se elementima kriju značajne informacije za povijesnomedicinska istraživanja ako im se posveti zaslužena pažnja, što je temeljni cilj ovoga rada.

Dosad su učinjena značajna istraživanja povijesnomedicinskih elemenata u sakralnoj baštini Istre i Hrvatskoga primorja, u prvom redu fresaka u crkvama⁸, ali i drugih dijelova te baštine⁹. Na tom su tragu učinjeni slični povijesnomedicinski prilozi vezani uz druge regije.¹⁰ Ponukani tom praksom i njoj pridruženoj metodologiji s jedne strane te činjenicom da sakralna baština Lovrana nije dosad bila u fokusu medikohistoričara s

⁸ V., primjerice, Vjekoslav Dorn, "Zdravstvene teme u ikonografskim motivima starijega zidnog stvaralaštva Istre", u: Franjo Krmpotić (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije* (Poreč, 30. IX.–2. X. 1976.), Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, Rijeka, 1978., str. 57–67; Ante Škrobonja, "Istarske freske s motivom Plesa mrtvaca kao antropološki i povijesno-medicinski izazov", u: Ante Škrobonja, *Medicina zavičaja*, Express digitalni tisak d.o.o., Rijeka, 2000., str. 15–24; Lejla Peternelj Uran, "Health Culture Elements in the Frescoes in the Holy Trinity Church of Hrastovlje, Slovenia", *Acta medico-historica Adriatica*, 2003., sv. 1, br. 2, str. 131–139.

⁹ V., primjerice, Željko Dugac, "Votivi Svete Foške i zdravlje", *Studia ethnologica Croatica*, sv. 10./11., 1998./1999., str. 63–74; Ante Škrobonja, "Povijesno-medicinsko ozračje u Svetištu Majke Božje Trsatske", u: Ante Škrobonja, *Medicina zavičaja*, str. 191–200; Ante Škrobonja, "Dijete kao motiv u sakralnoj umjetnosti na primjerima iz hrvatske baštine", u: A. Škrobonja, *Medicina zavičaja*, str. 201–210; Ante Škrobonja, "Sveci zaštitnici od zaraznih bolesti u hrvatskoj medicinskoj tradiciji", *Infektološki glasnik*, sv. 17, 1997., str. 69–72 [pretisnuto kao: "Sveci zaštitnici od zaraznih bolesti u hrvatskoj medicinskoj prošlosti", u: A. Škrobonja, *Medicina zavičaja*, str. 211–218]; Juraj Hraste – Ante Škrobonja – Vlasta Rotschild – Amir Muzur, "St. Appolonia's Cult in Istria", *Acta medico-historica Adriatica*, 2005., sv. 3, br. 2, str. 199–210; Amir Muzur – Ante Škrobonja, "Kuga, kolera i kult svetog Roka u Istri – paralele", *Medicus*, sv. 4, br. 2/3, 1995., str. 207–215 [pretisnuto u: Ante Škrobonja i sur., *Medicina svud oko nas*, Digital point tiskara d.o.o., Rijeka, 2008., str. 37–50].

¹⁰ V., primjerice, Jovan Maksimović, "Trudnoća, porođaj i materinstvo u baroknoj ikonografiji Vojvodine", *Acta medico-historica Adriatica*, 2006., sv. 4, br. 1, str. 71–84; Šime Kordić, "Ikonografski prikazi Sv. Apolonije u Dalmaciji", *Saopćenja*, sv. 14, 1971., str. 35–41 [pretisnuto u: Šime Kordić, *Svetoj Apoloniji u čast*, Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture, Rijeka, 2006., (Biblioteka AMHA, knjiga 3.), str. 83.–98.]; Ante Škrobonja – Amir Muzur, "Sveci zaštitnici od zmijskog ugriza u Hrvatskoj etnomedicinskoj tradiciji", *Medica Jadertina*, sv. 35, supplement, str. 41–47 [pretisnuto u: Ante Škrobonja i sur., *Medicina svud oko nas*, str. 51–60].

druge strane, odlučili smo istražiti rečeno upravo na primjeru lovranske župne crkve.¹¹

Župna crkva Sv. Jurja Mučenika najstarija je građevina u Lovranu; njezina je starost jednaka starosti same lovranske župe. Njezin najstariji dio je romanički temelj pravokutnog prezbiterija nastao između XII. i XIII. stoljeća. U XIV. i XV. stoljeću, u doba gotike, crkva je pregrađivana i obnovljena: dozidavana je barem dva puta, dobiva novo pročelje, njezino je svetište natkriveno mrežastim svodom i oslikano zidnim slikama. U doba baroka, u XVIII. stoljeću, dograđena je još jedna sjeverna bočna kapela, podignuto pjevalište, osuvremenjeno pročelje, a zidovi ojačani i povišeni. Crkva je ojačana potpornim lukovima, vidljivima na južnoj strani, dok je postupna dogradnja sjevernih kapela dovela do sjedinjenja crkve i zvonika. Njezin je zvonik masivni, statični i zatvoreni volumen s piramidalnim završetkom te predstavlja glavnu vertikalnu u prostornom rješenju gradskog trga. Osim zidnih slika, unutrašnjost crkve svojom ljepotom danas krasi oltari, a posebnu pažnju plijene oltar posvećen Antonu Padovanskom (XVI. st.), oltar Majke Božje Karmelske (XVII. st.) i oltar s raspetim Kristom (XVIII. st.). U doba baroka podignuto je i pjevalište u prednjem dijelu crkve.¹²

Analizu povijesnomedicinskih elemenata u crkvi Sv. Jurja proveli smo na tri razine. Prvo, analizirani su medicinski elementi, napose antropološke karakteristike likova prikazanih na freskama. Drugo, izdvojena su i komentirana dva glagoljska grafita koja nose poruku relevantnu za povijest medicine i zdravstvene kulture. Treće, dan je osvrt na ikonografiju svetaca zaštitnika od različitih bolesti, čiji su prikazi (na slikama, oltarima, skulpturama) prisutni u inventaru župne crkve, s posebnim osvrtom na povijesnomedicinsku relevantnost patrona crkve – sv. Jurja.

POVIJESNOMEDICINSKI ELEMENTI SADRŽANI NA FRESKAMA

Lovran je jedan od rijetkih gradova u široj regiji koji se može podičiti srednjovjekovnim freskoslikarijama u čak tri sakralna objekta na užem prostoru vlastite aglomeracije, od kojih se sve datiraju u XV. stoljeće.

¹¹ Zahvaljujemo lovranskome župniku, gospodinu velečasnome Matiji Rašpici čijom nam je ljubaznošću i susretljivošću omogućena analiza fresaka i inventara u župnoj crkvi Sv. Jurja u Lovranu. Autor je fotografija (snimljene 2012.) u prilogu gospodin Federiko Sterle, kojemu također ovim putem zahvaljujemo na susretljivosti, profesionalnosti i spremnosti na suradnju.

¹² Usp. V. Bauer-Munić, *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća*, str. 120–125.

Jedine dvije očuvane crkve unutar lovranskih gradskih zidina oslikane su freskama reprezentativne vrijednosti: župna crkva Svetoga Jurja na glavnome gradskom trgu i crkva Sv. Ivana u zapadnom dijelu lovranskoga Staroga grada. Na vrijednost prvih već je nekoliko puta upućivala Vanda Ekl¹³, a one su uključene i u sintetski katalog o istarskim freskama Branka Fučića¹⁴. Druge su tek nedavno otkrivene i u njihovim se analizama okušao Željko Bistrović.¹⁵ Tim dvama objektima pridružena je i crkva Svetog Trojstva, u kojima su očuvani škrti fragmenti fresaka.¹⁶

Posebnu vrijednost freskoslikarija u lovranskoj župnoj crkvi na širem području istaknula je jasno Vanda Ekl: „Liburnijska se zona priključuje i jednom izuzetno važnom umjetničkom kompleksu, istarskom srednjovjekovnom zidnom slikarstvu, s jednim vrijednim i zapaženim doprinosom: freskama u lovranskoj župnoj crkvi.“¹⁷ Sačuvani kompleks zidnih slika u Lovranu prekriva zidove svetišta, ali i polja unutar sustava tzv. mrežolika rebrastoga gotičkog svodovlja nad njime.¹⁸ Taj je mrežasti svod izgrađen prema uzoru na zbornu crkvu Sv. Nikole u Pazinu sedamdesetih godina XV. stoljeća.¹⁹ Freske su nastale između 1470., iz koje datiraju plemićki grbovi u zaglavnim kamenovima rebraste svodne konstrukcije, i 1479., kada je u njih uparan najstariji datirani grafit. Te je freske slikao „Šareni majstor“, ali i slikari iz druge radionice, koja bi mogla biti kastavska.²⁰

Što se samoga ikonografskoga programa tiče, Branko Fučić ponudio je preciznu i kompletnu raščlambu. Mnogi od tih elemenata važni su za medikohistorijsko čitanje fresaka pa ćemo ih navesti u cijelosti.²¹ Na svo-

¹³ V. V. Ekl, „Spomenici srednjovjekovnog kiparstva i slikarstva na tlu Liburnije“, str. 137–140 i V. Ekl, „Iz lovranskog srednjovjekovlja“, str. 193–196.

¹⁴ V. Branko Fučić, *Istarske freske*, „Zora“ izdavačko poduzeće, Zagreb, 1963., str. 29–30, 69–70.

¹⁵ V. Željko Bistrović, „Kulturno-povijesna važnost crkve Sv. Ivana u Lovranu (prilog problematici srednjovjekovne povijesti Lovrana)“, u: Igor Eterović (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2010., str. 270–273.

¹⁶ V. V. Ekl., „Iz lovranskog srednjovjekovlja“, str. 196.; B. Fučić, „Lovran“, str. 521.

¹⁷ V. Ekl, „Spomenici srednjovjekovnog kiparstva i slikarstva na tlu Liburnije“, str. 137–139.

¹⁸ „Slike su izvorno pokrivale sve zidne plohe lađe i svetišta, ali su se do danas sačuvala samo na površinama trijumfalnoga luka i svetišta. Na uništenom ciklusu u lađi bio je prikazan Kristov život (djetinjstvo prije prizora Rođenja i muka prije prizora Raspeća).“ Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982., str. 234.

¹⁹ Usp. V. Ekl, „Spomenici srednjovjekovnog kiparstva i slikarstva na tlu Liburnije“, str. 139.; V. Ekl, „Iz lovranskog srednjovjekovlja“, str. 195; i B. Fučić, *Istarske freske*, „Katalog“, str. 21.

²⁰ Usp. V. Ekl., „Spomenici srednjovjekovnog kiparstva i slikarstva na tlu Liburnije“, str. 140; V. Ekl, „Iz lovranskog srednjovjekovlja“, str. 196; B. Fučić, *Istarske freske*, „Katalog“ str. 21 i Branko Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 331.

²¹ Iščitanje fresaka izrađeno je prema: B. Fučić, *Istarske freske*, „Katalog“, str. 21.

dovlju u dvama središnjim poljima nalazimo prikaz Isusa Krista, a u poljima oko njega prikazi su četiriju evanđelista i anđela. U središnjem polju uza stražnji dio svodovlja nalazi se prikaz sv. Jurja, također okružen anđelima u okolnim poljima svodne mreže. Među svodnim rebrima koji izlaze iz konzola u središnjem dijelu svetišta, na okolnim zidovima nalazimo redom zdesna nalijevo (gledano iz svetišta prema prostoru za vjernike): Raspeće, Uskrsnuće, Uzašašće, sv. Katarina (uokolo prozora), sv. Barbara (s lijeve gornje strane prozora), svetica (s desne gornje strane prozora), sv. đakon (s lijeve donje strane prozora), sv. Lovro (s desne donje strane prozora), Bogorodica s djetetom (Bezgrešno začće), Pohodjenje (uokolo drugog prozora)²², Rođenje Kristovo (fragment). U donjem dijelu zida uokolo svetišta, ispod razine konzola koje drže svodna rebra, nalazimo kao središnju temu martirologij (opis mučeništva i smrti²³) sv. Jurja, isprekidan pojedinim drugim motivima: Euharistijski Krist, Euharistijsko čudo, sv. Juraj pred kraljem, sv. Kuzma i Damjan (na zidu ispod prozora), sunce i mjesec, mučenje sv. Jurja kukama i kliještima, mučenje na kotaču, mučenje sakaćenjem, mučenje u kotlu, sv. Juraj vezan konjima za noge i naposljetku prikaz koji nije iščitao. Na trijumfalnom luku od strane svetišta nalazi se prikaz Posljednjeg suda, a u području trijumfalnog luka prikaz Korijena Jeseovog²⁴.

Najveći dio fresaka izveli su majstori iz radionice Vincenta iz Kastva, istarski anonim, tzv. "Šareni majstor" izveo je Navještenje, Euharistijsko čudo i legendu o mučeništvu svetoga Jurja.²⁵ Freske u crkvama neprijeporno su dokumenti kulturne prošlosti, u kojima se očituje živa i autentična

²² Ovaj prikaz nije, očito omaškom, upisan u skicu na spomenutom katalogu B. Fučića. V. B. Fučić, *Istarske freske*, "Katalog", str. 21.

²³ V. Anđelko Badurina, "Martirologij", u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., str. 429.

²⁴ Korijen Jeseov je "Isusovo genealoško stablo, koje je u vrhu završavalo cvijetom ili medaljonom u kome se nalazilo popsje Bogorodice što u naručju drži malog Isusa." Branko Fučić, *Vincent iz Kastva*, Kršćanska sadašnjost – Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila", Zagreb – Pazin, 1992., str. 82.

²⁵ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 234. Taj svoj sud Branko Fučić proširuje na drugom mjestu: "A kako je [Vincent iz Kastva, op. a.] bio mali poduzetnik, on bi se povremeno, kada bi to opseg naručena posla zahtijevalo, udruživao se i s drugim majstorima. Stoga se radionica Vincentova i radionica Šarenog majstora nisu isključivale. One su poslovno surađivale. Između godina 1470. i 1479. ljudi iz Vincentove radionice i Šareni majstor zajednički su oslikali zidove župne crkve sv. Jurja u Lovranu. Vincentova radionica oslikala je svod i gornja polja u prezbitერიju, a Šareni majstor je izveo u donjim poljima prezbitერიja prizore iz mučenja sv. Jurja i Euharistijsko čudo, dok je na trijumfalnom luku naslikao Navještenje." B. Fučić, *Vincent iz Kastva*, str. 108.

umjetnost nekog područja.²⁶ Međutim, one pružaju mnogo više od čistoga estetskog doživljaja:

U crkvenim prostorima freske su bile u službi kršćanske doktrine; njihova je prvenstvena uloga bila didaktična i pobudna. U ranijim stoljećima, otkrivajući nebeske i zemaljske vizije, doimale su se reprezentativno. U mladim stoljećima živahno su se raspravljale, prikazujući na sve ljudskiji način nebeske i zemaljske romane, natopljene iskustvima ljudskog srca više nego iskustvima oka. One su gledatelju predočavale pojedine svetačke likove i prizore iz njihova života, ilustrirale događaje o kojima govore evanđelja, prevodile u vizualne predodžbe pojmove, uvjerenja i nastrojnost svoje epohe i društva.

U srednjovjekovnome analfabetizmu masa freske su nadomještale knjigu, bile su “quasi libri laicorum”, “literatura illiteratum”; no svojom zornom nastavom bile su i više nego knjige za nepismene.²⁷

Ova upečatljiva kvalifikacija fresaka Branka Fučića daje jasnu podlogu za motivaciju povijesnomedicinskog istraživanja. S jedne strane, slikanje fresaka preko umještosti majstora jasno odaje određene medicinske predodžbe, poimanja i uvjerenja koje se mogu iščitati iz samih rješenja određenih prizora na njima. S druge strane, freske su predstavljale knjige za nepismene, odnosno pojedini elementi u svojoj didaktičkoj motivaciji nedvojbeno su utjecali na razvoj onoga što bi se danas nazivalo zdravstvenom kulturom. Na freskama u župnoj crkvi Svetoga Jurja oba su ova momenta prisutna, a najprije će se analizirati upravo prvi, medicinskim čitanjem pojedinih slikarskih rješenja. Drugi moment, didaktički intoniran, razmatrat će se posebno u poglavlju o svecima zaštitnicima kao posebnom obliku zdravstvene kulture u najširem smislu.

Promatrajući spomenute freske s povijesnomedicinskog aspekta, moguća je analiza na dvije razine. Prva je fokusirana na likovni izričaj majstora u prikazu ljudskih figura, s posebnim naglaskom na njegovo poznavanje anatomskih struktura, uključujući i težnju da naglašavanjem pojedinih elemenata, prvenstveno na licima figura, ukaže na njihove psihološke karakteristike. Druga se odnosi na simboliku detalja, atributa prikazanih likova svetica i svetaca, odnosno na kompoziciju u potpunosti i poruku

²⁶ Usp. B. Fučić, *Istarske freske*, str. 8.

²⁷ Isto, str. 9–10; usp. B. Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, str. 36.

koju nosi za promatrače, najvećim dijelom nepismeno stanovništvo Lovrana i Lovranštine.

Na sjevernom je zidu prezbiterija, u povijesnomedicinskom smislu, od osobita interesa prikaz Raspeća. To je ujedno najočuvanija freska na tom zidu. Kompozicijom dominira Isus na križu, u čijem prikazu dolazi do izražaja razina umještosti prikaza muskulature ekstenziranih ekstremiteta. Na lijevoj je Isusovoj ruci jasno naznačena deltoidna regija te prednja i stražnja granica aksilarne jame. Iako se previše ne zamara vidljivim orisima pojedinačnih mišića nadlaktice i podlaktice, majstor poštuje osnovnu formu ekstremiteta, pri čemu ekstenzirane nadlaktice podsjećaju na valjak, a podlaktice na krnji stožac koji završava šakom sa stiliziranim prstima, bez anatomske detalja. Donji ekstremiteti prikazani su realistično (veristički), s iznimkom nožnih prstiju koji su ekstremno dugi, kao i prsti ruke, lišeni anatomske detalja.

Najveće odstupanje od preciznog prikaza anatomske struktura uočljivo je u prikazu torakoabdominalne regije. Naznačena je struktura prsnog koša i to jasnije u njegovu donjem dijelu. Na temelju orisa rebara može se rekonstruirati njegov izgled. Rebra su položena horizontalno te iako se prva ne naziru zbog superpozicije Isusove glave, uočava se kako izostaje sternum. Umjesto njega ocrtavaju se horizontalne linije koje upućuju na zaključak kako majstor percipira proksimalni dio prednje stijenke prsnog koša kao strukturu sastavljenu od niza cjelovitih poprečno položenih rebara. Distalno, prsni koš tvore parovi rebara (sedam pari rebara) koji zatvaraju širok epigastrični kut. Zbog takva predstavljanja prsnog koša nije moguće sa sigurnošću utvrditi točan broj pari rebara, no on svakako prelazi njihov anatomske ispravan broj.

Na mekoj trbušnoj stijenci u medijanoj ravnini dolazi do izražaja brazda koja odgovara projekciji *linee albe*. Ona je osobito naglašena ispod pupka. Lateralne regije trbušne stijenke su minimizirane, izrazito naglašavajući prijelaz s toraksa na malu zdjelicu. Anatomija male zdjelice, naročito njezina koštana struktura, majstoru nije poznata.²⁸

²⁸ Budući da se autorstvo nad freskama u Lovranu pripisuje Vincentovoj radionici i Šarenom majstoru (Vanda Ekl, "Iz lovranskog srednjovjekovlja", Liburnijske teme, sv. 6, str. 191–201, Petar Trinajstić, *Lovran, Župa sv. Jurja*, Župa sv. Jurja, Lovran, 1999., str. 57.), to je jasniji izostanak detaljnog prikaza anatomske strukture male zdjelice. Naime, kod radionice obojice majstora pri prikazu kostura u *Plesu mrtvaca* u Bermu, odnosno Hrastovlju utvrđeno je nedovoljno poznavanje kostiju zdjelice. (A. Škrobonja, "Istarske freske s motivom Plesa mrtvaca kao antropološki i povijesno-medicinski izazov", str. 19–23.)

Slika 1. Raspeće, detalj
(Krist, Gestas, bacanje
kocki)

Figure 1. Crucifixion, detail
(Christ, Gestas, throwing
dice).

Figuralni prikazi likova dobrog (Dizma) i lošeg (Gestas) zločinca, koji su razapeti desno i lijevo od Isusa, načelno se prema anatomskim obilježjima ne razlikuju od Isusova lika. Treba, međutim, spomenuti kako u prikazu toraksa kod obojice zločinaca nisu uočena spojena rebra. Na njihovim nogama vidljive su široke otvorene posjekotine koje krvare. Položaj Gestasova lika koji je vezan za križ naglavačke, pokazuje majstorovo nepoznavanje (ili zanemarivanje) ograničenja ekstenzije kralježnice ili uopće poznavanje kralježnice kao anatomske strukture (slika 1.). To, međutim, nikako ne narušava samu simboliku prikaza, već je, štoviše, dodatno naglašava.

U donjem dijelu kompozicije majstor suprotstavlja dvije skupine likova: Isusovu majku s pratnjom, nasuprot vojnicima i farizejima. Da bi naglasio kontrast između te dvije grupe likova, majstor koristi motiv njihovih lica.²⁹ Moralna nakaznost farizeja i vojnika ocrтана je pomoću dva,

²⁹ Tjelesna ružnoća kao prikaz unutarnje, psihičke iskvarenosti bila je u vrijeme nastajanja lovranskih fresaka već korištena metoda. Branko Fučić ističe: "Taj se verizam osvetnički penje u naka-

Slika 2. Muke svetog Jurja,
detalj

Figure 2. *Passion of Saint
George, detail.*

promatraču jasno uočljiva, elementa: nosovima i ušima. Nos vojnika koji baca kocku za Kristovu haljinu te nosovi dvojice farizeja naglašeni su izrazito širokim nosnicama i oblikom podsjećaju na svinjsku njušku (slika s naslovnice). Uške su povećane, međutim, majstor se ne opterećuje detaljima pri njihovu prikazu, osobito njihovim oblikom. Fizičku ružnoću farizeja i vojnika dodatno naglašava nakaznost glava njihovih konja budući da, personificirane, pokazuju elemente ekspresije negativnih ljudskih emocija.

Nasuprot farizeja i vojnika, pod križem stoji Marija s pratnjom. Na njihovim se licima jasno odražava tuga. Da bi još jače naglasio Marijinu patnju, slikar usmjerava prema njezinu tijelu mač, nastojeći simbolički

znost i odvratnost kad prikazuje Kristove neprijatelje, gdje su slikari već odavno prevodili pojam moralnog zla fizičkom rugobom. U Hrastovlju slikar karikira Kristove bičevatelje, a na lovranskom Raspeću iznakazuje farizeje i rimske konjanike. Kao budale i razbojнике slika vojnike što bacaju kocku za Kristove haljine.” (B. Fučić, *Istarske freske*, str. 29–30.)

prikazati bol koji razdire njezino srce. No ovdje dolazi do izražaja nedovoljno poznavanje anatomskih odnosa i položaja srca budući da je oštrica mača usmjerena prema području desnoga rebrenog luka.

Kao u prikazu Isusa i razbojnika i drugih likova na slici, malo je pažnje posvećeno prikazu šaka i prstiju. Tu je potrebno izdvojiti i jedini prikaz otvorenog dlana na slici i to desnog dlana jednog od vojnika koji sudjeluje u dijeljenju Isusove haljine. U prikazu dlana naglašen je *thenar* i u odnosu na njega lošije izvedeni *hipothenar* te naznake metakarpofalangelanih i proksimalnih interfalangealnih zglobova. Vrijedi istaknuti da je puno manje pažnje posvećeno prikazima stopala dvojice vojnika koji dijele Isusovu haljinu. Tako izostaju orisi talokruralnog zgloba, bez posebnog naglašavanja lateralnih maleola ili potpunim izostavljanjem pete.

Središnja tema na donjem dijelu istočnog zida je ciklus koji prikazuje mučenje sv. Jurja. Nakon scene koja prikazuje sv. Jurja kod vladara (najvjerojatnije Dioklecijana³⁰), ciklus je prekinut prikazom sv. Kuzme i Damjana te sunca i mjeseca. Prikaz martirologija sv. Jurja nastavlja se na južnom zidu.

Povijesnomedicinski, posebno je zanimljiv prikaz sv. Jurja u sceni mučenja kukama i kliještima. Raspeti sv. Juraj zavezan je za poprečnu gredu s koje slobodno visi dok mu krvnici zabadaju kuke u tijelo i kliještima stišću lijevu nadlakticu (slika 2.). Prikaz sv. Jurja lišen je anatomskih pojedinosti te su naznačene tek vanjske konture svečeva tijela. Vidljivoj muskulaturi ekstremiteta posvećena je manja pažnja, a majstor se ne opterećuje ni anatomskim odnosima dužine natkoljenice i potkoljenice. Koljeno i područje talokruralnog zgloba tek su grubo naznačeni, a osobito dolazi do izražaja neproporcionalan i izgledom nevjerodostajan prikaz stopala i nožnih prstiju. Anatomske detalje izostaju na toraksu i abdomenu. Na grudima svetog Jurja izostaju konture rebara te ocrti muskulature prednje trbušne stijenke i pupak. Nije naznačena ni projekcija *linee albe*. Pubična regija predstavljena je vrlo diskretno i pokrivena je uskim zavojem. Rane na svečevu tijelu prouzročene kukama nisu prikazane realistično poput onih na sceni Raspeća Isusova.

U nastavku ciklusa, tijelo svetog Jurja izloženo je sve okrutnijim torturama: razapinjanju na kotač te postavljanjem u bačvu s čavlima, uranjanjem

³⁰ Petar Trinajstić, *Lovran, Župa sv. Jurja*, str. 52.

u bačvu otopljena olova i vezivanjem konjima za noge.³¹ Počevši od scene postavljanja tijela u bačvu s čavlima, majstor prekida vjerodostojnost prikaza svečeva tijela u odnosu na prethodne scene budući da se u toj sceni u bačvi vidi u području nadlaktice amputirana desna ruka, distalno neoskvrnjena. U prethodnoj je sceni ista ruka amputirana na distalnom dijelu podlaktice. Nerealističnost i nedosljednost nastavlja se na sceni u kojoj se sv. Juraj sklopljenih ruku moli u kotlu s rastopljenim olovom kao i u sljedećoj sceni vezivanja konjima za noge na kojoj se vide svečeve svezane ruke.

Temeljem usporedbe prikaza sv. Jurja s prikazom raspetog Isusa i razbojnika sa sjevernog zida svetišta uočava se izostanak anatomske pojedinosti te slabija sposobnost majstora u prikazivanju ljudskog tijela. Na scenama martirija sv. Jurja izostaje prikaz moralne izopačenosti svečevih mučitelja isticanjem nakaznosti njihovih lica ili tijela uopće. Različit pristup likovnom prikazu ljudskog tijela na sceni Raspeća i u ciklusu mučenja sv. Jurja te izostanak prikaza moralne izopačenosti putem fizičke ružnoće govori u prilog tome da ciklus muke sv. Jurja i gornja polja zidova svetišta nisu radili isti majstori.

Majčinstvo kao povijesnomedicinski relevantna tema ima također svoje mjesto na freskama: istočnim zidom dominira lik Bogorodice s djetetom.³² Tema majčinstva, odnosno graviditet pojavljuje se i na južnom zidu. Uokolo okvira na prozoru južnog zida smještena je tema Pohođenja. Marija se nalazi s desne strane otvora na zidu (slika 3.). Sv. Elizabeta, u visokoj trudnoći, naslikana s lijeve strane prozorskog otvora, lijevu ruku polaže na trudnički trbuh (slika 4.) asocirajući gledatelja na opis pohoda iz Lukina evanđelja³³ (Lk 1, 39-56). Posljednja scena gornjeg polja koje pokazuje Kristovo rođenje ne ostavlja mogućnosti detaljnije analize budući da je sačuvana tek fragmentarno.

Freske sadrže i brojne prikaze značajnih svetaca zaštitnika, "svetih od zdravlja", no oni su posebno razmatrani u posebnom poglavlju posvećeno-me svecima zaštitnicima.

U samoj crkvi se nalazi i nekoliko drugih likovnih rješenja izvan samih fresaka, a koje sadrže nekoliko za povijest medicine zanimljivih pojedinosti.

³¹ Na i. mj.

³² O načinima prikaza Bogorodice v. više u: Jovan Maksimović, "Trudnoća, porođaj i materinstvo u baroknoj ikonografiji Vojvodine", *Acta medico-historica Adriatica*, 2006., sv. 4, br. 1, str. 71-84.

³³ Usp. Branko Fučić, "Pohođenje", u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije liturgike i simbo- like zapadnog kršćanstva*, str. 494.

Slika 3. Pohodeenje, detalj
(Bogorodica)

Figure 3. Visitation, detail
(Saint Mary)

Pala na oltaru Gospe Snježne³⁴ u bočnoj lađi prikazuje sv. Antona Padovanskog i djelo je Francesca Potenze iz 1819. godine.³⁵ Na stolu kraj sveca položena je lubanja koja simbolizira prolaznost života³⁶. Iako lišena detalja, viscerokranij i neurokranij prikazani su vjerodostojno. Iznimka je

³⁴ Postojeći izvori ovaj oltar nazivaju različitim imenima. Naime, izvorni oltar Gospe Snježne promijenio je titulara i postao oltar Antona Padovanskog. Usp. Mateja Jerman, "O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve sv. Jurja u Lovranu", u: Igor Eterović (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 2, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2012., str. 144–146; Vesna Bauer-Munić, *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća*, str. 125. U ovom radu koristimo naziv "oltar Gospe Snježne" usprkos današnjem isključivu korištenju naziva oltar Antona Padovanskog.

³⁵ Usp. M. Jerman, "O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve sv. Jurja u Lovranu", str. 145–146.

³⁶ Usp. Marijan Grgić, "Lubanja", u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., str. 416.

Slika 4. Pohodenje, detalj
(trudna sveta Elizabeta)

Figure 4. Visitation, detail
(pregnant Saint Elizabeth)

prevelik *foramen infraorbitale* desne maksilarne kosti, zbog čega *margo infraorbitalis* prominira u orbitu.

U neposrednoj blizini ovog oltara nalazimo na drevni kip svetog Franje Asiškog, nepoznate datacije, kojemu su vidljive otvorene rane na hrptu šaka – stigme.

Da je anatomija prsnog koša ostala nedovoljno poznata umjetnicima i tri stoljeća nakon nastanka fresaka u svetištu svjedoči kip raspetog Isusa, centralne figura na oltaru sv. Križa iz XVIII. stoljeća³⁷. I u ovom je slučaju kipar prikazao više od dvanaest pari rebara (njih ukupno četrnaest), a po projekciji distalnih rebara uočava se da ne zna za postojanje rebrenog luka, odnosno rebrenih hrskavica uopće. Zbog toga je projekcija infrasternalnog kuta šira nego što taj kut u fiziološkim uvjetima uistinu to i jest.

³⁷ Za dataciju Križa v. M. Jerman, "O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve sv. Jurja u Lovranu", str. 151.

GLAGOLJSKI GRAFITI KAO VRELO POVIJESNOMEDICINSKIH PODATAKA

Kada govorimo o grafitima, u njih “ubrajamo sve one zapise koji su sekundarno uparani oštricom ili koji su sekundarno ispisani crvenom kre- dom, ugljenom ili bojom na nekom predmetu (najčešće na zidu i na zidnoj slici ili na nekom kamenom dijelu arhitekture), a s postankom tog pred- meta gotovo redovito nemaju izravne veze.”³⁸ Glagoljski su zapisi najvećim brojem upravo zabilježeni na prostoru kvarnerskog bazena i Istre³⁹, a na karti glagoljaške baštine Lovran zauzima istaknuto mjesto⁴⁰.

Glagoljski grafiti u župnoj crkvi Sv. Jurja u Lovranu nalaze se “na donjem pojasu slika do visine koja se s poda ili s kornih klupa mogla doseći rukom.”⁴¹ Branko Fučić locirao je i iščitao ukupno 48 različitih glagoljskih grafita. Grafiti su ispisani uglavnom kurzivnim tipom, a tek mali broj ustavnim. Najstariji je datirani grafit uparan 1479., a najmlađi 1620. godine.⁴²

Posebnost je grafita, kao i većine epigrafskih spomenika, to što su oni “dublje i prisnije od kodeksa – pogotovo onih liturgijskih – uronjeni u život: u život javni, društveni, ambijentalni i u neposredni život pojedin- čev, u život mali i svakodnevn.”⁴³ Osim toga, postoji još jedan moment koji natpisima daje posebnu dokumentarnu težinu: “Dok su kodeksi i uopće pisani tekstovi pokretni, kamen ili zid je težak, postojan i nepomi- čan, ostaje na mjestu klesanja ili urezivanja; natpisi u načelu ne sele.”⁴⁴ Drugim riječima, natpisi, a posebice grafiti, kojima je “autor teksta isto- dobnio i njegov neposredni izvoditelj”⁴⁵ direktni su odraz povijesti svakod- nevice određenog vremena i određenog područja. Tu posebnost grafita najbolje dočaravaju inspirativne misli Branka Fučića:

Ti mali i neugledni glagoljski zapisi bili su neposredan izraz grafomana, onog soja ljudi koji postoji od kad postoji i pismenost. Grafiti su zapravo bezobzirne črkarije koje su zaposjedale bilo koju slobodnu površinu na kojoj se oštrim šiljkom moglo grepsti

³⁸ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 1.

³⁹ Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 2–3.

⁴⁰ Usp. I. Sanković, “Lovranska *glagolitica* i dosadašnja istraženost”.

⁴¹ Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 234.

⁴² Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 234–240.

⁴³ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 2.

⁴⁴ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 2.

⁴⁵ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 7.

ili pisaljkom pisati. Iz naše perspektive oni više ne mogu izazivati prezir; njihova vrijedna svjedočanstva daju im danas mjesto pravih i punovrijednih povijesnih izvora.

(...) Grafiti su osoban zapis, izveden bez velikih priprema, rezultat je trenutačnog poriva i stoga je najčešće afektivno obojen. (...) [Š]to znače grafiti kao izvori za “malu povijest” i za svakodnevnu ljudsku situaciju, osjetit će čitatelj koji u njima otkrije bogatu iznijansiranu sliku osoba, sredina i vremena koji su već neuhvatljivo prošli.⁴⁶

Kao takvi, grafiti pružaju vrijedne informacije i povjesničarima medicine. Na njihovu je vrijednost već upozorio Nikola Korin, jer “ako označuju neke detalje koji se odnose na zdravstvenu tematiku, mogli bi čak poslužiti kao karike u lancu za lakše povezivanje izvjesnih medicinsko-povijesnih detalja.”⁴⁷ U tom kontekstu, oni su značajno vrelo barem u dva smisla. U prvome, donose neku vrijednu povijesnomedicinsku informaciju, najčešće onu o bolestima i pošastima. U drugome smislu, iz direktности i iskrenosti samih grafita mogu se iščitati i neke informacije koje mogu ulaziti u povijest zdravstvene kulture u najširem smislu te riječi. U Lovranu nalazimo primjere za oboje, na grafitima uparanima u svetište župne crkve.

Prvi i zasigurno jedan od, povijesnomedicinski gledano, značajnijih grafita uopće onaj je pisan kurzivnom glagoljicom, koji donosi podatak o smrti velikog broja ljudi u Lovranu⁴⁸:

Br. 12

VA IME BOŽI(E) I D(Ê)VI MARIE AMEN Ć F L 3 (= 1558) // M(I)S(E)
CA SEKTEBRA NA D(A)N GĬ (= 14) TA DAN // SE V LOVRANE
ÊAVI NAGLA SMERT I UM // RE DO ·L· (= 50) LUDI

⁴⁶ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 20.

⁴⁷ Nikola Korin, “Značenje nekih relikata u Istri za povijest medicine”, u: Franjo Krmpotić (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije (Poreč, 30. IX.–2. X. 1976.)*, Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, Rijeka, 1978., str. 30.

⁴⁸ Latinička transliteracija glagoljskih slova i transkripcija suvremenim hrvatskim izgovorom i pravopisom preuzeta je od Branka Fučića koji ovaj grafiti označava kataloškim brojem 12. V. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 235. Transliteracija obaju glagoljskih grafita u ovom tekstu provedena je prema usustavljenim transliteracijskim normama Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. U zagradama su razriješene kratice, brojevnje vrijednosti slova razriješene su arapskim brojkama u zagradi, a posebni znakovi su za glasove “jat”= Ě, “deseterično I”= Ī, “šta”= Ć. Dvije kose crte // oznaka su novoga retka. V. Antonija Zaradija-Kiš, “Lovranski glagoljski grafiti – posebnost pučkog izričaja”, u: Igor Eterović (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 2, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2012., str. 244, bilj. 32, i str. 247–249.

U transkripciji taj navod glasi: *Va ime Božje i Děvi Marije, amen. 1558. miseca sektebra na dan 14. Ta dan se v Lovrane javi nagla smert i umre do 50 ljudi.*

Iz ovoga grafita saznajemo da je u Lovranu 14. rujna naglo umrlo oko pedeset ljudi. Sam po sebi grafit ne nudi informaciju o tome o kakvoj je bolesti riječ, odnosno kakav je oblik epidemije uzrokovao takav nagli pomor ljudi. Međutim, vrijednost je ovoga grafita u tome što nam upotpunjuje povijesnomedicinski mozaik Istre XVI. stoljeća, a na temelju ostalih izvora možemo pokušati dati širi kontekst za razumijevanje ovog zapisa. Ako je riječ o nekoj epidemiji ili endemiji, a znamo da su Istru najteže pogađale kuga i malarija, nešto je veća vjerojatnost da je riječ o kugi. Naime, prije svega geografski smještaj Lovrana uza samo more, bez voda stajaćica, praktički onemogućuje razvoj malaričnih preduvjeta. Tu je i spoznaja da se u Istri u XVI. stoljeću kuga javljala čak šesnaest puta.⁴⁹

Mnoge druge “hrvatsko-glagoljske medicinske marginalije”, bilo onih pridodavanih na prazna mjesta u pojedinim rukom pisanim kodeksima⁵⁰, bilo na grafitima u drugim mjestima⁵¹, također svjedoče o pojavi epidemija širom istarskog poluotoka u tom istom stoljeću. Jedna nam je marginalija osobito vrijedna jer nudi podatak o vremenski podudarnoj epidemiji, a zapisana je u ne tako dalekom Boljunu: *1558. beše moriē v Istri*⁵². Autorice analize ovog i sličnih marginalija, naglašavaju da spomenuta *morija* u ovom zapisu “najvjerojatnije se odnosi na kugu koja se širila odnoseći velik broj života, a koju su zabilježili i brojni drugi kroničari.”⁵³ Dodatnu snagu toj pretpostavci daje i navod iz jednog drugoga grafita koji nam govori o epidemiji u Pazinu godinu prije: *Ja pop Grgur Jerković peh moju mladu mašu na let Gospodnjih 1557, dan 2. maja mjeseca i tada biše v Pazini velika morija*⁵⁴. Autorice koje ističu ovaj zapis, na njega nadovezuju onaj iz lovranske župne crkve, također uz sumnju da je riječ vjerojatno o kugi.⁵⁵ Na žalost,

⁴⁹ Usp. Zvane Črnja – Miroslav Bertoša (priř.), *Knjiga o Istri*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., str. 25.

⁵⁰ Usp. Marija-Ana Dürriřl – Stella Fatović-Ferenčić, “Marginalia medica Croatico-glagolitica”, *Liječnički vjesnik* 119, 1997., str. 175.

⁵¹ Usp. N. Korin, “Značenje nekih relikata u Istri za povijest medicine”, str. 30.

⁵² M.-A. Dürriřl – S. Fatović-Ferenčić, “Marginalia medica Croatico-glagolitica”, str. 175.

⁵³ Na i. mj.

⁵⁴ V. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 278.

⁵⁵ Antonija Zaradija-Kiš – Stella Fatović-Ferenčić, “Glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine”, Božo Jakovljević (ur.), *Buzetski zbornik*, sv. 29, “Josip Turčinović” d.o.o. Pazin – Katedra Čakavskog sabora Buzet – Pučko otvoreno učilište “Augustin Vivoda” Buzet, Buzet, 2003., str. 54 [pretisnuto u: Božo Jakovljević (ur.), *Roč i Rošćina*, “Josip Turčinović” d.o.o. Pazin – Katedra

zbog neodređenosti samoga grafita, kakva je inače svojstvena svim “medicinskim marginalijama”, nikakav stroži zaključak od ovog ne možemo izvući.

Drugi grafit, također pisan kurzivnom glagoljicom, a koji možemo povezati s poviješću zdravstvene kulture kazuje⁵⁶:

Br. 34

TO PISA ŽAKAN' MARKO MRAVIĆ (druga ruka je dodala) KI VOLI
PIT VINO NEGO VODU KI TO PISA// (treća ruka je dodala)
PREBIVAÊ V BOŽËO MILOSTE VA VEKI AMEN

U transkripciji taj navod glasi: *To pisa žakan Marko Mravić, ki voli pit vino nego vodu. Ki to pisa prebivaj v Božjo(j) miloste va veki, amen.*

Ovaj nam grafit nosi indirektnu poruku o određenim socijalnim navikama koje zadiru u područje zdravstvene kulture, a riječ je alkoholizmu. Grafit nosi poruku o primjeru alkoholizma te jasno svjedoči o navikama koje su vjerojatno bile rasprostranjene u lovranskom društvu. Pridodamo li tome činjenicu da 1549. francuski putnik našim primorjem André Thevet d'Angoulesme izvještava da su Slaveni Istre i Dalmacije skloni pijanstvu⁵⁷, tada imamo snažne razloge da s ovaj grafit smatramo značajnim indikatorom takve jedne pojave na lovranskom području. Da je izraženo pijenje alkohola karakteristika podneblja i mentaliteta, govore i neki etnografski osvrti o Lovranštini.⁵⁸

SVETI OD ZDAVLJA U CRKVI SV. JURJA

Možemo samo pretpostavljati da su Lovranci, slično kao i Beramci, “željeli da im slikari uz život Kristov i Bogorodičin naslikaju i svete zaštitnike, i to one koje su oni držali najdjelotvornijim liječnicima i odvjetnicima u njihovim potrebama i jadima.”⁵⁹ Ako je tome tako, ti su “sveti zaštitnici

Čakavskog sabora Roč – Katedra Čakavskog sabora Buzet – Pučko otvoreno učilište “Augustin Vivoda” Buzet, Buzet, 2007., str. 70].

⁵⁶ Latinička transliteracija glagoljskih slova i transkripcija suvremenim hrvatskim izgovorom i pravopisom preuzeta je direktno od Branka Fučića koji ovaj grafit označava kataloškim brojem 34. V. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 239. Transliteracija je provedena prema usustavljenim transliteracijskim normama Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. V. bilj. 48.

⁵⁷ Lavoslav Glesinger, “Zdravstvene prilike u Istri u prošlosti”, u: Franjo Krmpotić (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije (Poreč, 30. IX.–2. X. 1976.)*, str. 20.

⁵⁸ Usp. A. Zaradija-Kiš, “Lovranski glagoljaški grafiti – posebnost pučkog izričaja”, str. 247–248.

⁵⁹ B. Fučić, *Vincent iz Kastva*, str. 62.

morali biti poput ikona nadohvat ruke svojih vjernika. Ne previsoko, da bi ih mogle poljubiti usne ili da bi ih mogli dotaći prsti koji će zatim na čelu i na prsima učiniti znak križa. Blizu, da se pred njima mogu zapaliti zavjetne svijeće.”⁶⁰ Očuvane freske daju nam to naslutiti: martirij glavnog sveca, patrona župne crkve, oslikan je upravo u najnižem pojasu svetišta, a u tom se pojasu nalaze i jedni od rijetkih svetaca koji su sami po vokaciji bili braća blizanci liječnici – Kuzma i Damjan. Jesu li neki od svetaca zaštitnika bili naslikani i na oslikanim zidovima lađe, o kojima svjedoče izvori⁶¹ i mali komad oslikanog zida koji se kao prozorskim oknom propustio od zastora žbuke⁶², možemo tek nagađati. Ono što se sa sigurnošću može utvrditi jest inventar svetaca zaštitnika koje nalazimo u prostoru same crkve.

Osobito su značajni oni na freskama u samom svetištu u njegovu najnižem pojasu, kao što je već spomenuto: Juraj te Kuzma i Damjan. Druga je grupa svetaca zaštitnika fizički ponešto udaljenija od samih vjernika, ali na optimalnoj udaljenosti za uspravljanje njihova pogleda: sv. Katarina, sv. Barbara i sv. Lovro oslikani uz dovratnike prozorskih okna na svetištu te jedna veća grupacija svetaca oslikana u nešto mlađem dobu na samom stropu glavne lađe crkve. Treća skupina svetaca zaštitnika vezana je uz preostali prostor crkve, napose uz oltare u njezinoj bočnoj lađi.

SVECI ZAŠTITNICI U SVETIŠTU U RAZINI GLEDATELJA (VJERNIKA)

Sv. Juraj. Prema legendi, titular lovranske župne crkve ubio je strašnog zmaja kojemu su građani Silene morali svaki dan žrtvovati mladiće i djevojke: udarcem koplja onesposobio je zmaja i spasio princezu od žrtvovanja. Na njegov nagovor, kralj i sav puk se pokrste. Dioklecijan vraća puk na poganstvo, a nakon što bude svjedokom strašnih progona kršćana, Juraj odbaci vojničku odoru, odjene kršćansku odjeću i digne glas protiv nasilja nad kršćanima. Ne mogavši ga natjerati da promijeni mišljenje, sudac Dacije naposljetku naredi da ga se podvrgne mučenju. Njegov martirij (mučeništvo) detaljno je zabilježen u izvorima i ima jasan ikonografski prikaz. Tako razlikujemo ukupno jedanaest prizora iz ciklusa mučeništva, koji

⁶⁰ Na i. mj.

⁶¹ “Na uništenom ciklusu u lađi bio je prikazan Kristov život (djetinjstvo prije prizora Rođenja i muka prije prizora Raspeća).” B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, str. 234.

⁶² Na južnom zidu glavne lađe, ostavljena je jedna ploha kvadratnog oblika, podno desnog prozora prema glavnom ulazu u crkvu, neožbukana, te se jasno naziru tragovi fresaka koji su prekrivali taj zid.

se prikazuju u likovnoj umjetnosti.⁶³ Od toga je u svetištu lovranske župne crkve, uz naslućivanje prikaza legende o oslobađanju grada Silene na svodu svetišta iz sačuvanih fragmenata, zabilježeno ukupno osam prikaza u donjem pojasu zidova svetišta:

Prizori:

1. sv. Juraj se izjašnjava kao kršćanin
2. scena čupanja mesa
3. razapinjanje na kotač
4. rezanje na komade
5. stavljanje u bačvu obloženu čavlima
6. uranjanje u kotao s rastopljenim olovom
7. vjerojatno vezivanje konjima za noge
8. posljednje propalo polje vjerojatno prikazuje smrt svetog Jurja⁶⁴

Nakon iznošenja legende o svetome Jurju, Branko Fučić na njemu svojstven način ističe posebno značenje toga sveca za puk:

I moćan i okretan i lijep i drag i uvijek spreman i hitar da pomogne svakomu u nevolji – takav je bio “Juraj vitez”, kako ga naziva jedan glagoljski grafit, ugreben u fresku do njegova lika. (...) [Za težake i pastire] je sveti Juraj bio velik i neizmjerljivo važan proljetni svetac koji im je štitio stoku, usjeve, trave, šumu i svekoliko zelenilo. Na Jurjevo istjecali su stari i sklapali se novi ugovori o paši, blagoslivljala se polja, prognozirala se ljetina, obavljali se pradavni, pretkršćanski narodni običaji. Ukratko, Juraj je bio veliki svetac u zboru svetih pomoćnika.⁶⁵

Juraj je bio i značajan svetac zaštitnik od bolesti. Jasnoća poruke iz legendi o tom svecu (pobjeda dobra nad zlim) toliko je jednostavna i prihvatljiva da je “taj svetac u sebi ujedinio i atribute zaštitnika u gotovo svim zdravstvenim situacijama, posebice onima po život opasnima: bolestima s visokom vrućicom, s jakim grčevima i psihičkim stanjima u puku poistovjećivanima s padavicom. (...) Zazivaju ga također u kužnim epidemijama

⁶³ V. Jasna Gržinić, “Riječ i slika unutar ciklusa mučeništva sv. Jurja u župnoj crkvi svetoga Jurja u Lovranu”, *Nova Istra*, 2003., sv. 25, br. 3–4, str. 203. Usp. Ante Škrobonja, *Sveti od zdravlja: Ilustrirani leksikon svetaca zaštitnika*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004., str. 106.–107.

⁶⁴ J. Gržinić, “Riječ i slika unutar ciklusa mučeništva sv. Jurja u župnoj crkvi svetoga Jurja u Lovranu”, str. 204. Usp. Sanja Grković, “Župna crkva Sv. Jurja u Lovranu”, *Domesti*, sv. 23, br. 11, 1990., str. 759.

⁶⁵ B. Fučić, *Vincent iz Kastva*, str. 74.

(asocijacija na smrad iz zmajevih usta), u pogibeljima na vodi (na vodi je spasio kraljevnju). Oko njegova blagdana – 23. travnja – ‘oživljava’ zemlja, (...) a kako se u to vrijeme počinju pojavljivati zmijske, sveti je Juraj zaštitnik i od njihova ugriza. Kao jednom od četrnaest svetih pomoćnika dodatno mu je dodijeljena i zaštita od bolesti stoke domaće stoke, a posebno konja i ratnog konjanstva.”⁶⁶

Sv. Kuzma i Damjan. Prikaz svetaca, braće Kuzme i Damjana, sačuvan je fragmentarno. Lica im nisu prepoznatljiva, već su sačuvani tek obrisi njihovih aureola. Naziru se konture zelenih haljina preko kojih su prebačene toge crvene boje koja simbolizira njihovo mučeništvo. Bolje je sačuvan (promatraču) desni lik. Taj lik drži posudu koja podsjeća na posudu za uroskopiju, a u lijevoj drži instrument koji podsjeća na tucalo (pistil), što su standardni atributi u njihovu prikazu⁶⁷. Atributi dodani drugom liku nisu prepoznatljivi.

Kuzma i Damjan najpoznatiji su sveti liječnici. Prema impresivnoj predaji, ta su sveta braća blizanci vještinu liječenja stekli u Siriju te svoj život nesebično i bez ikakve naknade posvetili liječenju i ranarništvu, odnosno svima kojima je ta pomoć trebala. Glas o njihovim čudesnim izlječenjima brzo se proširilo pa su ih posjećivali bolesnici iz najudaljenijih krajeva. I njihov je martirij, slično Jurju, raslojen u nekoliko etapa: najprije su ih pokušali utopiti u moru, ali ih je izbavio anđeo; zatim su stavljeni na lomaču, ali im vatra nije naudila; nakon toga su kamenovani na križu, no kamenje je usmrtilo bacače; naposljetku im je odrubljena glava.⁶⁸ Imajući na umu ove sugestivne slike, teško je “objasniti zašto su Kuzma i Damjan izabrani za zaštitnike samo od bolesti žlijezda i čira (na želucu?) te za zaštitnike u epidemijama, kad su kao vrsni liječnici za života uspješno liječili sve bolesti, a o legendama nakon smrti da se i ne govori. I tu su, očito, umjesto racionalnog odgovora u pitanju neke druge relacije i razlozi koji djeluju i odlučuju na hagiografskom području.”⁶⁹

⁶⁶ Ante Škrobonja, *Sveti od zdravlja*, str. 107.

⁶⁷ Usp. isto, str.123–124.

⁶⁸ Usp. isto, str. 122–123.

⁶⁹ Isto, str. 124.

OSTALI SVECI ZAŠTITNICI OD BOLESTI U LOVRANSKOJ ŽUPNOJ CRKVI

Na preostalom inventaru u prostoru župne crkve, nailazimo na značajan korpus svetaca zaštitnika.

Zbog nemogućnosti razaznavanja potpunoga ikonografskog prikaza⁷⁰ svih svetaca iz inventara lovranske župne crkve, u tablici 1. navedeni su oni sveci zaštitnici od zdravlja čiji je ikonografski prikaz prepoznat, čiji je prikaz lociran u postojećoj literaturi.

Treba istaknuti da je u inventaru lovranske župne crkve nekada postojalo još nekoliko prikaza svetaca zaštitnika od bolesti, kojih danas više nema, kao što su prikaz sv. Jurja na glavnom oltaru ili Gospe od Ružarija na jednom od bočnih oltara te podatak da su se nekad u crkvi čuvale relikvije nekih svetaca (Pavla Apostola, Ivana Krstitelja i sv. Marcijana Mučenika).⁷¹ U tablici su navedeni samo oni sveci zaštitnici čiji je prikaz i danas prisutan u sklopu inventara crkve, a uzimaju se kao tradicionalni sveci zaštitnici od bolesti.⁷²

Prema lokaciji, prikaze svetaca zaštitnika nalazimo u: 1. svetištu, 2. glavnoj lađi i 3. bočnoj lađi. U svetištu su svi prikazani sveci izvedeni oslikavanjem zidova⁷³: sv. Ivan evanđelist, zaštitnik od trovanja i opekline; sv. Katarina Aleksandrijska, zaštitnica od bolesti usta i jezika, nesretnih slučajeva i pobačaja; sv. Barbara, zaštitnica od vrućice, životne opasnosti i iznenadne smrti; sv. Juraj te sv. Kuzma i Damjan, o kojima je već bilo govora; sv. Luka Evanđelist, koji je i sam bio liječnik.

U glavnoj lađi na oltaru Srca Isusova mramorni su kipovi sv. Nikole, zaštitnika od reumatizma, opasnosti od vode i neplodnosti, te sv. Antona Pustinjaka, zaštitnika od kožnih bolesti, herpesa zoster, kuge i bolesti koje se prenose sa životinja na ljude. Prikazi ostalih svetaca zaštitnika nalaze se na stropnim slikama: sv. Ivan Evanđelist; sv. Luka Evanđelist i sv. Franjo Asiški, zaštitnik od trbušnih bolesti, ulkusa, jetra, slezene, glavobolje i (nekad) kuge.

⁷⁰ Tako je, primjerice, prikaz sv. Barbare na gornjoj, lijevoj strani prozora na istočnom zidu svetišta, moguće prepoznati tek pomoću očuvanog dijela freske na kojem je nacrtan svetičim atribut – kula koju drži u ruci.

⁷¹ Usp. M. Jerman, "O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve sv. Jurja u Lovranu", str. 156, 143.

⁷² Za određenje čemu je pojedini svetac bio zaštitnik, do kraja ovog poglavlja kao referentna literatura korišten je leksikon A. Škrobonja, *Sveci zaštitnici*, passim.

⁷³ Usp. bilj. 20.

Tablica 1. Popis svetaca zaštitnika od bolesti prisutnih u inventaru župne crkve Sv. Jurja u Lovranu s pripadajućom lokacijom likovnog prikaza

SVETAC/SVETICA	BOLEST	LOKACIJA	LIKOVNA TEHNIKA
Svetište			
Bogorodica		svi zidovi/strop	freska
sv. Ivan Evanđelist	trovanja, opekline	sjeverni zid/strop	freska
sv. Katarina Aleksandrijska	bolesti usta i jezika, nesretni slučajevi, pobačaj	istočni zid	freska
sv. Barbara	vrućice, životna opasnost, iznenadna smrt	istočni zid	freska
sv. Juraj	vrućica, padavica, kuga, ugriz zmije, bolest domaće stoke	istočni zid/južni zid	freska
sv. Kuzma i Damjan	bolesti žlijezda, čir, epidemije	istočni zid	freska
sv. Luka Evanđelist	(liječnik)	strop	freska
Glavna Lada			
Bogorodica		oltar Majke Božje/ strop	mramorna skulptura/ freska
sv. Ivan Evanđelist	(v. gore)	strop	freska
sv. Luka Evanđelist	(v. gore)	strop	freska
sv. Franjo Asiški	(v. gore)	strop	freska
sv. Nikola	reumatizam, opasnosti od vode, neplodnost	oltar Srca Isusova	mramorna skulptura
sv. Anton Pustinjak	kožne bolesti, herpes zoster, kuga, zoonoze	oltar Srca Isusova	mramorna skulptura
Bočna lada			
Bogorodica		oltar Gospe Karmelske/ oltar Gospe Snježne/prozor	ulje na platnu/ drveni reljef/vitraj
sv. Anton Padovanski	sterilitet, groznice, vodena bolest	oltar Gospe Snježne	ulje na platnu
sv. Alojzije Gonzaga	kuga, sida	oltar Gospe Snježne	drvena skulptura
sv. Franjo Asiški	trbušne bolesti, ulkus, glavobolja, kuga	samostojeći kip	drvena skulptura
sv. Ivan Krstitelj	padavica, vrtoglavica, grčevi, dječje bolesti, kamenci	krstionica	drvena skulptura
sv. Ivan Evanđelist	(v. prije)	krstionica	reljef u drvu
sv. Luka Evanđelist	(v. prije)	krstionica	reljef u drvu

Prikazi svetaca zaštitnika od bolesti u bočnoj lađi izvedeni su na različite načine, najvećim dijelom na bočnim oltarima, odnosno na krstionici.⁷⁴ Sv. Anton Padovanski, jedan od najpopularnijih svetaca zaštitnika pri porodu, od steriliteta, groznice i vodene bolesti, prikazan je na oltarnoj slici na oltaru Gospe Snježne, a na istom je oltaru i drvena skulptura sv. Alojzija Gonzage, zaštitnika od kuge i side. U blizini oltara na podu, kako je prije tek kratko spomenuto, nalazimo samostojeći drveni kip sv. Franje Asiškog sa stigmama na rukama.

Evandeliste Ivana i Luku ponovno nalazimo, ovdje u obliku drvenog reljefa na Krstionici, a na njoj se nalazi i drvena skulptura sv. Ivana Krstitelja, zaštitnika od padavice, vrtoglavice, grčeva, dječjih bolesti i kamenaca.

Posebno mjesto zauzimaju prikazi Bogorodice, koja je inače u kršćanstvu nazivana *Zdravlje bolesnih*, a kod nas se slavi i kao Gospa od Zdravlja.⁷⁵ Nesumnjivo od posebnog značenja za Lovrance, Bogorodici su, uz prikaze na freskama, posvećena čak tri oltara: oltar Gospe Snježne (danas oltar sv. Antona Padovanskog) i oltar Gospe Karmelske nalaze se u bočnoj lađi crkve, a oltar Majke Božje nalazi se lijevo od trijumfalnog luka u glavnoj lađi.⁷⁶ Posebna je vrijednost za povijesnomedicinska istraživanja podatak da se na oltaru Gospe Snježne, gdje se iznad oltarne pale s prikazom sv. Antona Padovanskog nalazi reljef Bogorodice, koja se slavila kao Gospa od Zdravlja te za tog blagdana (21. studenoga) postojao je običaj da se podnožje samoga tog reljefa ukrasi čipkom, a njoj se utjecali vjernici, posebno oni sa zdravstvenim tegobama.⁷⁷

ZAKLJUČAK

Crkva Sv. Jurja u Lovranu nesumnjivo se pokazala kao plodno tlo za povijesnomedicinska istraživanja i to barem u tri različite dimenzije.

⁷⁴ Glavni izvor identifikacije većine svetaca u bočnoj lađi bio je tekst M. Jerman, "O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve sv. Jurja u Lovranu", *passim*.

⁷⁵ A. Škrobonja, *Sveci zaštitnici*, str. 8.

⁷⁶ Prikaz Bogorodice prisutan je i na vitraju prozora bočne lađe, na istočnom zidu, lijevo od oltara Gospe Karmelske.

⁷⁷ Na ovim podacima zahvaljujemo gospodinu Adalbertu Luliću, dr. med., koji nam ih je ljubazno ustupio u razgovoru 23. listopada 2011. i korespondenciji 19. ožujka 2012.

Freske u svetištu crkve podatna su tema za analizu pojedinih anatomskih struktura vidljivih na prikazima pojedinih likova. Brojni motivi iščitavaju se u novom svjetlu pristupi li im se s medicinske perspektive.

Grafiti uparani u žbuku crkve pak spadaju među najdragocjenije glagoljske marginalije relevantne za povijest medicine ovog kraja, a pokazalo se da i neki drugi grafiti mogu dobiti drukčije značenje i novu vrijednost u jednom medicinskom čitanju.

Sveci zaštitnici od bolesti prisutni su gotovo u svakom kutku crkvene unutrašnjosti i prikazani u različitim vidovima likovnog oblikovanja: od fresaka i slika do skulptura i drvoreza. Taj inventar impresionira brojem detektiranih svetaca zaštitnika od bolesti, a posebnu težinu nosi izražena prisutnost prikazivanja Bogorodice koja je i u Lovranu doživljavana kao Gospa od Zdravlja.

Sve to ne dopušta sumnju u vrijednost i značenje sakralne baštine očuvane u unutrašnjosti župne crkve u Lovranu za povijesnomedicinska istraživanja te svaka slična valorizacija te baštine treba biti novi kamenčić u mozaiku medicinske stvarnosti prošlih vremena na području Lovrana i Lovranštine.

LITERATURA

1. Bauer-Munić, Vesna, *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća*, Alfa, Zagreb, 2005.
2. Bistrović, Željko, "Kulturno-povijesna važnost crkve Sv. Ivana u Lovranu (prilog problematici srednjovjekovne povijesti Lovrana)", u: Eterović, Igor (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2010., str. 255–279.
3. Črnja, Zvane – Bertoša, Miroslav (prir.), *Knjiga o Istri*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
4. Dorn, Vjekoslav, "Zdravstvene teme u ikonografskim motivima starijega zidnog stvaralaštva Istre", u: Krmpotić, Franjo (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije (Poreč, 30. IX.–2. X. 1976.)*, Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, Rijeka, 1978., str. 57–67.
5. Dugac, Željko, "Votivi Svete Foške i zdravlje", *Studia ethnologica Croatica*, sv. 10/11, 1998/1999., str. 63–74.

6. Dürriegl, Marija-Ana – Fatović-Ferenčić, Stella, “Marginalia medica Croatico-glagolitica”, *Liječnički vjesnik* 119, 1997., str. 174–178.
7. Ekl, Vanda, “Iz lovranskog srednjovjekovlja”, u: Ekl, Vanda (ur.), *Liburnijske teme*, sv. 6, Katedra Čakavskog sabora Opatija – Turističko društvo Lovran, Opatija, 1987., str. 191–201.
8. Ekl, Vanda, “Spomenici srednjovjekovnog kiparstva i slikarstva na tlu Liburnije”, u: Ekl, Vanda (ur.), *Liburnijske teme*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Opatija – Turistički savez Općine, Opatija, 1974., str. 129–141.
9. Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982.
10. Fučić, Branko, *Istarske freske*, “Zora” izdavačko poduzeće, Zagreb, 1963.
11. Fučić, Branko, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2., Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
12. Fučić, Branko, “Lovran”, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1995., sv. 1 (A–Nove), str. 521.
13. Fučić, Branko, “Lovran”, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1964., sv. 3 (Inj–Porte), str. 342.
14. Fučić, Branko, “Pohodjenje”, u: Badurina, Anđelko (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., str. 494.
15. Fučić, Branko, *Vincent iz Kastva*, Kršćanska sadašnjost – Istarsko književno društvo “Juraj Dobrila”, Zagreb – Pazin, 1992.
16. Glesinger, Lavoslav, “Zdravstvene prilike u Istri u prošlosti”, u: Krmpotić, Franjo (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije (Poreč, 30. IX.–2. X. 1976.)*, Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, Rijeka, 1978., str. 13–23.
17. Grković, Sanja, “Župna crkva Sv. Jurja u Lovranu”, *Dometi*, sv. 23, br. 11, 1990., str. 755–768.
18. Gržinić, Jasna, “Riječ i slika unutar ciklusa mučeništva sv. Jurja u župnoj crkvi svetoga Jurja u Lovranu”, *Nova istra*, godište 8, sv. 25, br. 3–4, 2003., str. 201–215.
19. Hraste, Juraj – Škrobonja, Ante – Rotschild, Vlasta – Muzur, Amir, “St. Appolonia’s Cult in Istria”, *Acta medico-historica Adriatica*, 2005., sv. 3, br. 2, str. 199–210.
20. Jerman, Mateja, “O drvenoj i mramornoj opremi župne crkve sv. Jurja u Lovranu”, u: Eterović, Igor (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 2, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2012., str. 141–162.

21. Kordić, Šime, "Ikonografski prikazi Sv. Apolonije u Dalmaciji", *Saopćenja*, sv. 14, 1971., str. 35–41 [pretisnuto u: Kordić, Šime, *Svetoj Apoloniji u čast*, Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture, Rijeka, 2006., (Biblioteka AMHA, knjiga 3), str. 83–98].
22. Korin Nikola, "Značenje nekih relikata u Istri za povijest medicine", u: Krmpotić, Franjo (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije* (Poreč, 30. IX.–2. X. 1976.), Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, Tipograf, Rijeka, 1978., str. 25–35.
23. Maksimović, Jovan, "Trudnoća, porođaj i materinstvo u baroknoj ikonografiji Vojvodine", *Acta medico-historica Adriatica*, 2006., sv. 4, br. 1, str. 71–84.
24. Matijašić, Robert, „Liburnija“, u: Bertoša, Miroslav – Matijašić, Robert (ur.), *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., str. 441.
25. Mohorovičić Andrija, "Stari gradovi: kulturnopovijesni fenomen liburnijske obale", u: Ekl, Vanda (ur.), *Liburnijske teme*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Opatija – Turistički savez Općine, Opatija, 1974., str. 79–93.
26. Muzur, Amir – Škrobonja, Ante, "Kuga, kolera i kult svetog Roka u Istri – paralele", *Medicus*, sv. 4, br. 2/3, 1995., str. 207–215 [pretisnuto u: Škrobonja, Ante i sur., *Medicina svud oko nas*, Digital point tiskara d.o.o., Rijeka, 2008., str. 37–50].
27. Peternelj Uran, Lejla, "Health Culture Elements in the Frescoes in the Holy Trinity Church of Hrastovlje, Slovenia", *Acta medico-historica Adriatica*, 2003., sv. 1, br. 2, str. 131–139.
28. Sanković, Ivana, "Lovranska glagolitica i dosadašnja istraženaost", u: Eterović, Igor (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 1, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2010., str. 281–300.
29. Škrobonja, Ante – Muzur, Amir, "Sveci zaštitnici od zmijskog ugriza u Hrvatskoj etnomedicinskoj tradiciji", *Medica Jadertina*, sv. 35, suplement, str. 41–47 [pretisnuto u: Škrobonja, Ante i sur., *Medicina svud oko nas*, Digital point tiskara d.o.o., Rijeka, 2008., str. 51–60].
30. Škrobonja, Ante, "Istarske freske s motivom Plesa mrtvacu kao antropološki i povijesno-medicinski izazov", u: Škrobonja, Ante, *Medicina zavičaja*, Express digitalni tisak d.o.o., Rijeka, 2000., str. 15–24.
31. Škrobonja, Ante, "Povijesno-medicinsko ozračje u Svetištu Majke Božje Trsatske", u: Škrobonja, Ante, *Medicina zavičaja*, Express digitalni tisak d.o.o., Rijeka, 2000., str. 191–200.
32. Škrobonja, Ante, "Dijete kao motiv u sakralnoj umjetnosti na primjerima iz hrvatske baštine", u: Škrobonja, Ante., *Medicina zavičaja*, Express digitalni tisak d.o.o., Rijeka, 2000., str. 201–210.

33. Škrobonja, Ante, "Sveci zaštitnici od zaraznih bolesti u hrvatskoj medicinskoj tradiciji", *Infektološki glasnik*, sv. 17, 1997., str. 69–72 [pretisnuto kao: "Sveci zaštitnici od zaraznih bolesti u hrvatskoj medicinskoj prošlosti", u: Škrobonja, Ante., *Medicina zavičaja*, Express digitalni tisak d.o.o., Rijeka, 2000., str. 211–218]
34. Škrobonja, Ante, *Sveti od zdravlja: Ilustrirani leksikon svetaca zaštitnika*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004.
35. Trinajstić, Petar, *Lovran, Župa sv. Jurja*, Župa sv. Jurja, Lovran, 1999.
36. Zaradija-Kiš, Antonija – Fatović-Ferenčić, Stella, "Glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine", Jakovljević, Božo (ur.), *Buzetski zbornik*, sv. 29, "Josip Turčinović" d.o.o. Pazin – Katedra Čakavskog sabora Buzet – Pučko otvoreno učilište "Augustin Vivoda" Buzet, Buzet, 2003., str. 54 [pretisnuto u: Jakovljević, Božo (ur.), *Roč i Roščina*, "Josip Turčinović" d.o.o. Pazin – Katedra Čakavskog sabora Roč – Katedra Čakavskog sabora Buzet – Pučko otvoreno učilište "Augustin Vivoda" Buzet, Buzet, 2007., str. 70].
37. Zaradija-Kiš, Antonija, "Lovranski glagoljaški grafiti – posebnost pučkog izričaja", u: Eterović, Igor (ur.), *Zbornik Lovranščine*, sv. 2, Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran, 2012. str. 239–254.

SAŽETAK

Izvan interesa medikohistoričara dosad je ostala sakralna baština Lovranštine, u kojoj središnje mjesto zasigurno ima župna crkva Svetog Jurja u Lovranu. Motivirani time, autori pokušavaju ponuditi analizu medicinskih elemenata zastupljenih u toj crkvi.

Analiza je provedena na tri dimenzije. Prvo, analizirani su medicinski elementi, napose antropološke karakteristike likova prikazanih na freskama koje spadaju u najstarije i najreprezentativnije freske čitave regije. Drugo, izdvojeni su i komentirani glagoljski grafiti koji nose određenu poruku relevantnu za povijest medicine i zdravstvene kulture. Treće, dan je opširan osvrt na ikonografiju svetaca zaštitnika od različitih bolesti, čiji su prikazi (na slikama, oltarima, skulpturama) prisutni u inventaru župne crkve, s posebnim osvrtom na povijesnomedicinsku relevantnost patrona crkve – sv. Jurja.

Oslanjajući se na već uhodanu metodologiju obrade medicinskih elemenata u domaćoj, ali i stranoj sakralnoj baštini, nastojalo se upotpuniti taj povijesnomedicinski mozaik sa sličnim istraživanjem lovranske župne crkve.

Ključne riječi: *povijest medicine i religije, sakralna baština, Hrvatska, Lovran, župna crkva Sv. Jurja*